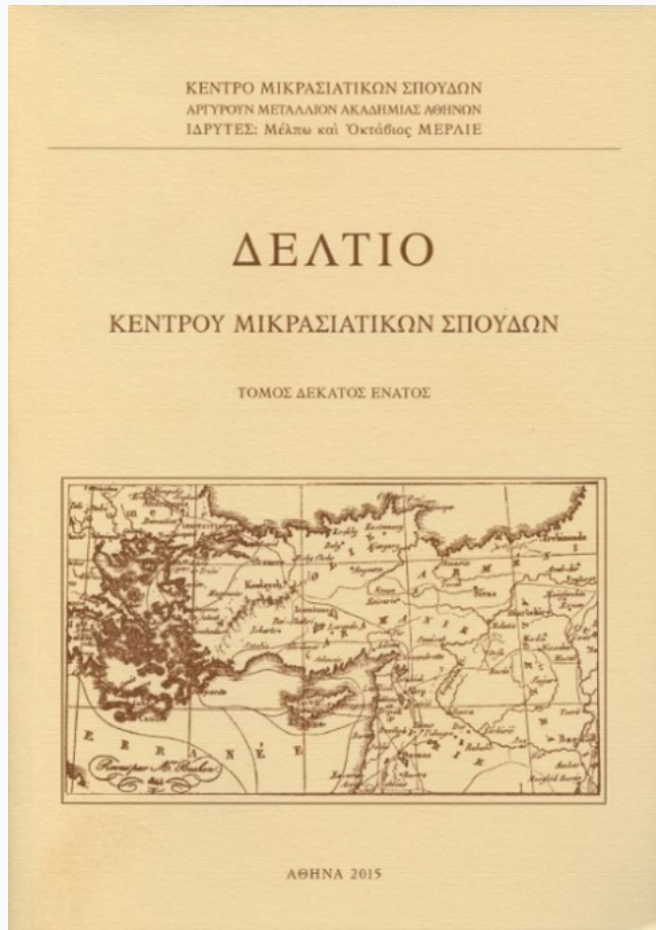

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 19 (2015)

Συγκατοικώντας με την άλλη πλευρά της Άνταλλαγής των Πληθυσμών: Η συμβίωση Χριστιανών προσφύγων και Μουσουλμάνων ανταλλαξιμών στην Ελλάδα την περίοδο 1914-1924

Γιάννης Γκλαβίνας

doi: [10.12681/deltiokms.327](https://doi.org/10.12681/deltiokms.327)

Copyright © 2015, Γιάννης Γκλαβίνας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκλαβίνας Γ. (2015). Συγκατοικώντας με την άλλη πλευρά της Άνταλλαγής των Πληθυσμών: Η συμβίωση Χριστιανών προσφύγων και Μουσουλμάνων ανταλλαξιμών στην Ελλάδα την περίοδο 1914-1924. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 19, 218–240. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.327>

B´.

*ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΟΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ*

Γιάννης Γκλαβίνας

ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΩΝΤΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ
ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ: Η ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1914-1924

Η Ανταλλαγή των Πληθυσμών και τα γεγονότα που οδήγησαν σε αυτήν, καθώς και η αποκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά το 1922, αποτελούν από πολλές πλευρές ένα καθοριστικό ορόσημο για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Το μέγεθος της Μικρασιατικής Καταστροφής και το τραύμα που προκάλεσαν τα γεγονότα του 1922-1923 στην εθνική μας ταυτότητα είχαν ως φυσιολογικό αποτέλεσμα την πρόσληψη της Ανταλλαγής αποκλειστικά υπό το πρίσμα της τραγωδίας του μικρασιατικού Ελληνισμού και της προσπάθειας αποκατάστασής του στη μητέρα-πατρίδα. Ωστόσο, η Ανταλλαγή των Πληθυσμών έχει και μια άλλη πλευρά, που σε γενικές γραμμές είναι άγνωστη στην ελληνική ιστοριογραφία: αυτή που αφορά τη μετανάστευση στην Τουρκία του μουσουλμανικού πληθυσμού των ελληνικών Νέων Χωρών. Παρά την καταδίκη στη λήθη της μιας πλευράς της Ανταλλαγής, χριστιανοί πρόσφυγες και μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι συναντήθηκαν στον ίδιο χώρο και συμβίωσαν, κατά διαστήματα, την περίοδο 1914-1924 στον ίδιο οικισμό, την ίδια συνοικία, ακόμη και στο ίδιο σπίτι. Σκοπός του άρθρου είναι να ερευνήσει, κυρίως από την οπτική γωνία των μουσουλμάνων, το πλαίσιο και τα χαρακτηριστικά της συμβίωσης των δύο αυτών πληθυσμιακών ομάδων την περίοδο από τις πρώτες προσφυγικές εγκαταστάσεις στο ελληνικό κράτος, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, έως την οριστική μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας στο πλαίσιο της Ανταλλαγής Πληθυσμών, τον Δεκέμβριο του 1924.

Προτού διερευνηθεί το πλέγμα που διέπει τις σχέσεις χριστιανών προσφύγων και μουσουλμάνων ανταλλάξιμων, θα πρέπει να δοθούν κάποιες πληροφορίες για τις δύο αυτές πληθυσμιακές ομάδες. Η εδαφική επέκταση της

Ελλάδας με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε Μακεδονία, Ήπειρο, νησιά του Αιγαίου και Θράκη –τις επονομαζόμενες Νέες Χώρες– έδωσε το ελληνικό κράτος αντιμετώπιση με το πρόβλημα της ενσωμάτωσης στις διοικητικές και κοινωνικές δομές του μιας πολυπληθούς μουσουλμανικής μειονότητας. Οι μουσουλμάνοι των Νέων Χωρών, σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδας του 1920, ανέρχονταν σε περίπου 480.000. Από αυτούς οι 316.300 κατοικούσαν στη Μακεδονία, 26.100 στην Ήπειρο, 105.600 στη Δυτική Θράκη, 8.850 στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, 19.181 στην Κρήτη και 3.500 στη Θεσσαλία. Οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειονότητα στους νομούς Δράμας και Γκιουμουλτζίνας¹ (Κομοτηνής), καθώς και στις υποδιοικήσεις Λαγκαδά, Καρατζόβας (Αλμωπίας), Κιλκίς, Καϊλαριών (Πτολεμαΐδας) και Μαργαριτίου. Οι μουσουλμάνοι των Νέων Χωρών ήταν κυρίως τουρκόφωνοι, ωστόσο υπήρχαν και αρκετοί που μιλούσαν «μακεδονίτικα», βουλγαρικά, ελληνικά, αλβανικά, βλάχικα. Πολλοί ήταν δίγλωσσοι, ενώ σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν οι μουσουλμάνοι Αδίγγανοι και οι Ντονμέδες, οι εξισλαμισμένοι, δηλαδή, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μουσουλμάνων ήταν Σουνίτες, αλλά συναντώνται και σημαντικοί πληθυσμοί Μπεκτασήδων και Μεβλεβήδων. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και στο πλαίσιο της Σύμβασης της Λωζάννης, περίπου 380.000 μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα για να εγκατασταθούν στην κεμαλική Τουρκία².

Το ελληνικό κράτος, ήδη κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και στο αμέσως επόμενο διάστημα, δέχθηκε συνεχή ρεύματα Ελλήνων προσφύγων κυρίως από τη Βουλγαρία και τις περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης. Η μεγάλη όμως εισροή προσφύγων σε ελληνικό έδαφος θα γίνει το 1914, όταν αρχίζει ο διωγμός του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διωγμός που θα συνεχιστεί μέχρι και το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1918. Έτσι, την περίοδο 1913-1918, 130.000 ελληνορθόδοξοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατέφυγαν στην ελληνική Μακεδονία, 70.000 στα νησιά του Αιγαίου και 30.000 στη νότια Ελλάδα. Με την

1. Τα διοικητικά όρια του Νομού Δράμας το 1920 ταυτίζονται με τους σημερινούς νομούς Δράμας και Καβάλας, ενώ αυτά του Νομού Γκιουμουλτζίνας με τους σημερινούς νομούς Κομοτηνής και Ξάνθης.

2. Γιάννης Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 19-46.

κατάληψη της Θράκης και της δυτικής Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, άρχισε η παλιννόστηση των προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους την περίοδο 1913-1918. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Περιθάλψεως, μέχρι το 1920 είχαν παλιννοστήσει 126.000 Έλληνες στη Μικρά Ασία και 94.000 στη Θράκη. Την περίοδο 1919-1921 μεταφέρθηκε στην Ελλάδα ένα τμήμα του ελληνικού πληθυσμού της νότιας Ρωσίας (55.000 περίπου), ενώ καθ' όλη τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου ελληνικοί πληθυσμοί των περιοχών που ήλεγχε ο Κεμάλ αναζητούσαν καταφύγιο σε περιοχές υπό ελληνική διοίκηση. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών της Λωζάννης θα δημιουργήσει το μεγαλύτερο προσφυγικό ρεύμα που γνώρισε ποτέ το ελληνικό κράτος, αφού κατέφυγαν σ' αυτό περίπου 1.260.000 ελληνορθόδοξοι της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης³.

Οι σχέσεις των δύο παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων καθορίζονταν από το πλαίσιο της περιόδου από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως την Ανταλλαγή των Πληθυσμών· περιόδου που χαρακτηρίζεται από την έξαρση εθνικισμών και αλυτρωτισμών, από πολεμικές συγκρούσεις, πολιτικές αντιπαράθεσεις, αλλαγές συνόρων, διώξεις μειονοτικών πληθυσμών. Υπό αυτές τις συνθήκες, στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή, πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικά εθνικά, θρησκευτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ήρθαν σε σύγκρουση συμμετέχοντας σε έναν δικό τους πόλεμο, παράλληλο με τις πολεμικές συγκρούσεις των κρατικών εθνικισμών.

Στις ελληνικές Νέες Χώρες το τέλος της οθωμανικής εποχής σηματοδοτούσε νέους όρους στη συμβίωση των σύνοικων πληθυσμιακών ομάδων. Χριστιανική και μουσουλμανική κοινότητα αναζητούσαν μια νέα ισορροπία στις σχέσεις τους, που μοιραία σε αυτήν την ταραγμένη δεκαετία χαρακτηρίζονταν από εντάσεις και συγκρούσεις. Ωστόσο, υπήρχαν πάντοτε περιθώρια αρμονικής συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων, αφού οι δομές συμβίωσης που δημιουργήθηκαν την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν καταστράφηκαν εξ ολοκλήρου μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

3. Για τα προσφυγικά ρεύματα στο ελληνικό κράτος, βλ. ενδεικτικά Αλέξανδρος Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925 και *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*, Κωνσταντινούπολη 1920· Μιχαήλ Αιλιανός, *Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως*, Αθήνα 1921· Υπουργείο Περιθάλψεως, *Το έργο των αποστολών του υπουργείου Περιθάλψεως: Πόντος, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Μακεδονία*, Αθήνα 1920.

Και αν στις σχέσεις ντόπιων χριστιανών και μουσουλμάνων οι μακροχρόνιες δομές συμβίωσης άμβλυναν την ένταση, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε στη συνύπαρξη χριστιανών προσφύγων και μουσουλμάνων των Νέων Χωρών. Για τον μουσουλμάνο, εκτός από τη διαφορά της θρησκείας, ο πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη ήταν ξένο σώμα, έπηλυσ, που εισήλθε βίαια στην καθημερινότητά του και διεκδικούσε τα χωράφια και τα σπίτια του. Τις ίδιες απόψεις, βεβαίως, είχαν και οι ντόπιοι χριστιανοί. Για τον πρόσφυγα, από την άλλη, ο μουσουλμάνος ήταν διεκδικητής πόρων απαραίτητων για την επιβίωση και την εγκατάσταση στη νέα πατρίδα, ενώ μερικές φορές απέδιδε στους μουσουλμάνους της Ελλάδας συλλογική ευθύνη για τα δεινά που υπέστη από ομοδρήσκους τους στη Μικρά Ασία.

Βασικό σημείο τριβής ανάμεσα σε μουσουλμάνους και πρόσφυγες, ήδη από τις πρώτες προσφυγικές εγκαταστάσεις μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ήταν η διεκδίκηση μουσουλμανικών κτημάτων και οικιών. Το ελληνικό κράτος εγκατέστησε τους πρόσφυγες των Βαλκανικών Πολέμων και του διωγμού του 1914 κυρίως σε κτήματα που εγκατέλειψαν μουσουλμάνοι και Βούλγαροι. Η κατάληψη όμως αυτών των κτημάτων χωρίς καμία επίσημη νόμιμη διατύπωση θα δημιουργήσει μια σειρά περιπλοκών στο γαιοκτητικό καθεστώς των Νέων Χωρών, στις σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ μουσουλμάνων, ντόπιων χριστιανών και προσφύγων⁴. Ο τρόπος αυτός κατάληψης και το γεγονός ότι η Σύμβαση των Αθηνών προέβλεπε το δικαίωμα διατήρησης της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών που είχαν μεταναστεύσει και της διαχείρισής της μέσω τρίτων, δημιούργησε τεράστιες δυσχέρειες στο ελληνικό κράτος, αφού εμφανίζονταν είτε οι ιδιοκτήτες είτε πληρεξούσιοί τους και ενοικιαστές στηριζόμενοι σε νόμιμα πληρεξούσια και ενοικιαστήρια ζητώντας την απόδοση των κτημάτων, ενώ, παράλληλα, το χάος επέτεινε το φαινόμενο των ανωμάλων δικαιοπρασιών. Πρόσφυγες, για παράδειγμα, από τον Καύκασο εγκαταστάθηκαν το 1914 στο χωριό Παζαρλάδες (Λόφος) της Ελασσόνας, από όπου, όμως, εκδιώχθηκαν ύστερα από ενέργειες των μουσουλμάνων κατοίκων του που μετά τους

4. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (στο εξής Γεννάδειος Βιβλιοθήκη), Αρχείο Στέφανου Δραγούμη (στο εξής ΑΣΔ), φ. 130, Πάλλης προς Στ. Δραγούμη, Θεσσαλονίκη, 5 Απριλίου 1916, όπου έκθεση σχετικά με την εγκατάσταση προσφύγων στη Μακεδονία· Αιλιανός, *Το έργο*, σ. 253· Α. Π. «Το προσφυγικό ζήτημα εν Μακεδονία», *Πολιτική Επιθεώρησης*, τ. Α(1916), σ. 838-843.

Βαλκανικούς Πολέμους είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους⁵. Ο Αλέξανδρος Πάλλης, γενικός γραμματέας της Επιτροπής Περίθαλψης και Εγκατάστασης Προσφύγων, έκανε λόγο για εγκατάσταση προσφύγων σε δύο μουσουλμανικά χωριά που θεωρήθηκαν εγκαταλελειμμένα, ενώ οι κάτοικοί τους, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων, είχαν προσωρινά αναζητήσει καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη και επιθυμούσαν να επιστρέψουν στις εστίες τους⁶. Ο Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, υπεύθυνος για την εγκατάσταση προσφύγων στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σε τηλεγραφήματά του προς τον Βενιζέλο, το καλοκαίρι του 1914, τόνιζε ότι η εγκατάσταση των προσφύγων είναι αδύνατη αν δεν τακτοποιηθεί το ζήτημα των εγκαταλελειμμένων κτημάτων, αφού οι πρόσφυγες διώκονταν από τα κτήματα με προσωρινά μέτρα και δικαστικές αποφάσεις υπέρ ιδιοκτητών, ενοικιαστών ή πληρεξουσίων· παράλληλα, χαρακτήριζε την κατάσταση επικίνδυνη, εξαιτίας των συγκρούσεων ανάμεσα σε πρόσφυγες, ιδιοκτήτες και ντόπιους κατοίκους που παράνομα κατέλαβαν εγκαταλελειμμένα κτήματα⁷. Το γεγονός, επίσης, ότι η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε σε μουσουλμανικά χωριά τα οποία δεν είχαν εγκαταλειφθεί από το σύνολο των κατοίκων τους, δημιούργησε νέες αιτίες διενέξεων, αφού οι οικονομικοί έφοροι, λόγω έλλειψης προσωπικού και του επείγοντος της προσφυγικής αποκατάστασης, ανέφεραν απλώς στο πρωτόκολλο κατάληψης ότι εκτός από εγκαταλελειμμένα κτήματα υπήρχαν και κτήματα κατοίκων που δεν είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους, χωρίς όμως να διευκρινίζουν ποια ήταν αυτά⁸. Αντιλαμβάνεται κανείς τις προστριβές που δημιουργήθηκαν ανάμεσα σε πρόσφυγες και μουσουλμάνους για το ποιο κτήμα ήταν εγκαταλελειμμένο και ποιο όχι.

Αλλά και οι νομικές πρωτοβουλίες της ελληνικής πλευράς ώστε να μπει

5. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής ΙΑΜ), Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής ΑΓΔΜ), φ. 117, αναφορά αντιπροσώπων κοινότητας Χανδέρες Καυκάσου προς τον Βασιλέα των Ελλήνων, Ελασσόνα, 13 Μαΐου 1914.

6. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ΑΣΔ, φ. 130/2, Πάλλης προς Στ. Δραγούμη, Θεσσαλονίκη, 5 Απριλίου 1915.

7. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής ΕΛΙΑ), Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (στο εξής ΑΕΒ), φ. 7, Επιτροπή Προσφύγων Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη, 15 και 20 Ιουνίου 1914. Επίσης, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (στο εξής ΙΑΜΜ), ΑΕΒ, φ. 312, Νεγρεπόντης προς Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη, 2 Ιουλίου 1914.

8. Αιλιανός, *Το έργο*, σ. 257· Α. Π., «Το προσφυγικόν ζήτημα», σ. 842.

μια τάξη στο γαιοκτητικό καθεστώς των Νέων Χωρών με την ψήφιση των νόμων 262 του 1914 και 687 του 1915 έδιναν αφορμές εντάσεων ανάμεσα σε πρόσφυγες και μουσουλμάνους, αφού χορηγούσαν το δικαίωμα επιστροφής περιουσιών στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, εφόσον προσήγαγαν, εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος, νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας⁹.

Η συγκατοίκηση στο ίδιο χωριό μουσουλμάνων και προσφύγων ήταν εκ προοιμίου δύσκολη, εξαιτίας των τάσεων αντεκδίκησης των προσφύγων για τις διώξεις που υπέστησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, της απροθυμίας των μουσουλμάνων να δεχτούν στα χωριά τους επήλυδες, αλλά και της διαφοράς σε αντιλήψεις και δρασκευτικές πεποιθήσεις. Έτσι, η Αστυνομική Υποδιεύθυνση Λαγκαδά σημείωνε τη δυσφορία των φανατικών μουσουλμάνων του Λαχανά από την παρουσία χριστιανών προσφύγων στο χωριό τους. Σε άλλα χωριά του Λαγκαδά, όπως στο Σαράι (Σχολάριο), οι μουσουλμάνοι κάτοικοι διαμαρτύρονταν γιατί θεωρούσαν ότι οι 35 οικογένειες προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα μόλις τρία εγκαταλελειμμένα σπίτια του χωριού βεβήλωναν τεμένη και νεκροταφεία και καταλάμβαναν τα κτήματά τους¹⁰. Η εγκατάσταση των χριστιανών προσφύγων σε τζαμιά, τεκέδες και βακούφια αποτελούσε, φυσικά, προσβολή για τις δρασκευτικές αντιλήψεις των μουσουλμάνων. Στη Θεσσαλονίκη, ο μουφτής της πόλης διαμαρτυρόταν για την εγκατάσταση προσφύγων σε τζαμιά, σημειώνοντας ότι υπήρχαν εκκλησίες γι' αυτόν το σκοπό¹¹.

Στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας, εκτός από τα μουσουλμανικά δρασκευτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, οι πρόσφυγες καταλάμβαναν, πολλές φορές βίαια, μουσουλμανικά σπίτια. Στην Κατερίνη, για παράδειγμα, ο υποδιοικητής ανέφερε τον Δεκέμβριο του 1914 ότι η εγκατάσταση προσφύγων σε σπίτια μου-

9. Για τις νομικές αυτές πρωτοβουλίες και τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στο ζήτημα της μουσουλμανικής γαιοκτησίας, βλ. Γιάννης Γκλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία των Νέων Χωρών την περίοδο 1912-1922», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά του ΚΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, τόμ. Β, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 459-478.

10. ΙΑΜ, ΑΓΔΜ, φ. 76, Αστυνομική Υποδιεύθυνση Λαγκαδά προς Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, Λαγκαδάς, 15 Απριλίου 1914, αρ. πρ. 18· ΕΛΙΑ, ΑΕΒ, φ. 7/5, αίτηση μουχτάρηδων και αζάδων χωριών Δουκουντζή και Σαράι Λαγκαδά προς νομάρχη Αργυρόπουλο, Θεσσαλονίκη, 6 Απριλίου 1914.

11. The National Archives (στο εξής ΤΝΑ), Foreign Office (στο εξής FO), 371/1997b, προξενείο Μ. Βρετανίας προς πρεσβεία Κωνσταντινούπολης, Θεσσαλονίκη, 20 Ιουλίου 1914, αρ. 42434.

σουλμάνων δημιουργούσε καθημερινές προστριβές με τους ιδιοκτήτες που αξίωναν την εκκένωσή τους¹². Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας αναγκάστηκε να εκδώσει εγκύκλιο που καλούσε τις αρχές να αποτρέπουν τους πρόσφυγες από το να καταλαμβάνουν σπίτια που κατοικούνταν από μουσουλμάνους. Παράλληλα, το εχθρικό κλίμα ανάμεσα σε μουσουλμάνους και πρόσφυγες επέτειναν οι συλλήψεις από την αστυνομία προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί βίαια σε μουσουλμανικά σπίτια, με την κατηγορία της διατάραξης της οικιακής ειρήνης, ή οι εξώσεις ύστερα από καταγγελίες των μουσουλμάνων ιδιοκτητών και τα παράπονα των οθωμανικών διπλωματικών αποστολών¹³. Από την άλλη, οι μουσουλμάνοι, προσπαθώντας να αποτρέψουν την εγκατάσταση προσφύγων στα χωριά τους, κατέστρεφαν τις οικίες όσων μετανάστευαν¹⁴.

Η εχθρότητα ανάμεσα σε πρόσφυγες και μουσουλμάνους, οι δυσκολίες της συγκατοίκησης, ο ανταγωνισμός για κτήματα και σπίτια οδήγησαν, σε κάποιες περιπτώσεις, σε γενικευμένη σύρραξη. Στο χωριό Ισικλάρ των Γιαννιτσών, στο Κούσοβο (Κοκκινιά Κιλίκις) και στην περιοχή της Γουμένισσας σημειώθηκαν συμπλοκές προσφύγων με μουσουλμάνους, με αποτέλεσμα εκατέρωθεν τραυματισμούς και την επέμβαση στρατιωτικών ή αστυνομικών δυνάμεων για την αποκατάσταση της τάξης¹⁵. Το ήδη τεταμένο κλίμα στις σχέσεις των δύο πληθυσμιακών ομάδων επιδεινώναν η δράση ληστρικών ομάδων προσφύγων, περιπτώσεις φόνων, ληστειών κ.λπ. με δύματα μουσουλμάνους και δύτες πρόσφυγες¹⁶.

12. IAM, ΑΓΔΜ, φ. 13, υπόμνημα Υποδιοικήτη Κατερίνης προς νομάρχη, Κατερίνη, 12 Δεκεμβρίου 1914· TNA, FO, 371/1996b, έκθεση βρετανικού προξενείου για την άφιξη Ελλήνων προσφύγων, Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1914, αρ. 26715.

13. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΙΑΥΕ), Κεντρική Υπηρεσία (στο εξής ΚΥ), 1914, φ. Α/19δ, Βενιζέλος προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Αθήνα, 6 Μαΐου 1914, και απάντηση της Γενικής Διοίκησης, Θεσσαλονίκη, 20 Μαΐου 1914· *Μακεδονία* (5, 9 και 18 Ιουλίου 1915).

14. IAM, ΑΓΔΜ, φ. 786, Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 5 Σεπτεμβρίου 1914, «Περί εβδομαδιαίων συμβάντων»· Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ΑΣΔ, φ. 117, Υπουργείο Εσωτερικών-Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, *Δελτίο του Γραφείου Εργασίας Μακεδονίας του έτους 1914*, σ. 38.

15. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1914, φ. Β/44, Νομαρχία Θεσσαλονίκης προς Κεντρική Υπηρεσία, Θεσσαλονίκη, 24 Αυγούστου 1914, αρ. 830· IAM, ΑΓΔΜ, φ. 786, Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 18 Ιουνίου 1914, αρ. πρ. 15269, «Περί εβδομαδιαίων συμβάντων».

16. Βλ. ενδεικτικά IAM, ΑΓΔΜ, φ. 786, όπου εκδέσεις εβδομαδιαίων συμβάντων του 1914 της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Μακεδονίας.

Οι διώξεις των μουσουλμάνων της Ελλάδας από πρόσφυγες, ντόπιους χριστιανούς και εκπροσώπους της ελληνικής διοίκησης είχαν αντίκτυπο και στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου. Η άφιξη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των *muhacir*¹⁷ από την Ελλάδα, οι οποίοι κατέχονταν από την ανάμνηση των όσων υπέστησαν από τους χριστιανούς και την επιθυμία της αντεκδίκησης, η διάδοση αυτών των αναμνήσεων μέσω της κρατικής οθωμανικής προπαγάνδας, αλλά, κυρίως, η επίσημη πολιτική της Υψηλής Πύλης¹⁸ οδήγησαν στο διωγμό του ελληνικού πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας, το 1914, στον οποίο οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια πρωτοστατούσαν. Οι Έλληνες πρόσφυγες έφταναν, με τη σειρά τους, διωγμένοι στην Ελλάδα με ανάλογα αισθήματα αντεκδίκησης, τα οποία ξεσπούσαν στους μουσουλμάνους του ελληνικού κράτους, δημιουργώντας έτσι, όπως σημειώνει ο Toynebee, έναν φαύλο κύκλο διώξεων σε Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁹.

Θύματα και δύτες των διώξεων του 1914 ήρθαν ξανά αντιμέτωποι το 1919. Η κατάληψη της Θράκης και περιοχών της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό ώθησε τους Έλληνες πρόσφυγες που εκδιώχθηκαν από τις περιοχές αυτές το 1914 να παλιννοστήσουν στις εστίες τους. Την επιτυχία, όμως, της παλιννόστησης απειλούσε το γεγονός ότι σπίτια και κτήματα των Ελλήνων

17. Πρόσφυγας στα τουρκικά· προέρχεται από την αραβική λέξη *hijra*, που σημαίνει μετανάστευση. Μετά το 1923 ο όρος *muhacir* αντικαθίσταται σταδιακά με τον όρο *göçmen*.

18. Για την πολιτική εκτουρκισμού Μικράς Ασίας και Θράκης από τους Νεότουρκους, βλ. ενδεικτικά Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914*, Οξφόρδη 1969, σ. 152-155· Erol Ülker, “Contextualising Turkification: nation building in the late Ottoman Empire, 1908-1918”, *Nation and Nationalism*, 11/4 (2005), σ. 613-636· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 527-532, όπου το ιδεολογικό υπόβαθρο της πολιτικής αυτής, και τη βιογραφία του πρωτεργάτη της πολιτικής εκτουρκισμού Ταλαάτ Πασά, Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Άγκυρα 2005, σ. 88-99.

19. ΙΑΜΜ, ΑΕΒ, φ. 10, Γενικό Προξενείο Ελλάδα προς Κεντρική Υπηρεσία Αθήνα, Σμύρνη, 30 Αυγούστου 1914, αρ. πρ. 4257, όπου αναφέρεται στις διαισθητικές εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού από τους μουσουλμάνους πρόσφυγες, τις οποίες αντιδιαστέλλει με τη συμπεριφορά των «νονεχών» ντόπιων μουσουλμάνων· Arnold Toynebee, *Το δυτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Μια μελέτη επαφής πολιτισμών*, μτφρ. Π. Πάρτσος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 163.

προσφύγων είχαν καταληφθεί από μουσουλμάνους πρόσφυγες των βαλκανικών χωρών²⁰. Για τις ελληνικές αρχές μια λύση στο παραπάνω πρόβλημα θα έδινε η παλιννόστηση των μουσουλμάνων στις εστίες τους στις Νέες Χώρες. Για να αποφευχθούν, βέβαια, οι συγκρούσεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και μουσουλμάνους, η αμοιβαία αυτή παλιννόστηση θα έπρεπε να γίνει ταυτόχρονα και μεθοδικά.²¹ Ωστόσο, ο παραπάνω στόχος δεν επιτεύχθηκε, καθώς οι πρόσφυγες ανυπομονούσαν να επιστρέψουν στις εστίες τους και δεν περίμεναν τη μετεγκατάσταση των μουσουλμάνων προσφύγων που διέμεναν σε ελληνικά σπίτια²². Από την άλλη, οι μουσουλμάνοι που επέστρεφαν μετά το 1919 στις εστίες τους στην Ελλάδα έβρισκαν εγκατεστημένους στα σπίτια και στα κτήματά τους Έλληνες πρόσφυγες οι οποίοι δεν είχαν ακόμη παλιννοστήσει, ενώ τις μουσουλμανικές περιουσίες εποφθαλιμούσαν και άλλοι πρόσφυγες, όπως οι Καυκάσιοι, που είχαν χάσει κάθε ελπίδα παλιννόστησης²³. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι εντάσεις ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες ήταν μάλλον αναπόφευκτες²⁴.

Ωστόσο, οι σχέσεις προσφύγων και μουσουλμάνων δοκιμάστηκαν πολύ περισσότερο μετά την ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία. Οι διαιοπραγίες εις βάρος του μικρασιατικού ελληνικού πληθυσμού, η αιχμαλωσία και εξόντωση του άρρενος πληθυσμού, η δραματική έξοδος των

20. Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρχείο Α. Πάλλη, φ. Α', πίνακας στατιστικών πληροφοριών για την παλιννόστηση ελληνικών πληθυσμών Θράκης και Μικράς Ασίας, Αθήνα, 18 Φεβρουαρίου 1920.

21. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Β/46(2), Βενιζέλος προς αντιπρόεδρο κυβέρνησης, Παρίσι, 2 Μαΐου 1919, αρ. 4491· Αιλιανός, *Το έργο*, σ. 296.

22. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Β/46(2), Σύνδεσμος Προσφύγων περιφέρειας Περγάμου «η Παλιννόστησις» προς Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα, 10 Ιουνίου 1919, αρ. πρ. 13.

23. Στη Λήμνο, για παράδειγμα, επιτροπή προσφύγων διαμαρτυρόταν για τις πιέσεις που δεχόταν από μουσουλμάνους οι οποίοι είχαν επιστρέψει στο νησί και απαιτούσαν την απόδοση των οικιών τους, ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(ε), τηλεγράφημα επιτροπής προσφύγων προς Υπουργείο Περιθάλψεως, Λήμνος, 11 Σεπτεμβρίου 1919. Στην ανατολική Μακεδονία, οι Καυκάσιοι πρόσφυγες αντιδρούσαν στην απόφαση των αρχών να απαγορευτεί η εγκατάστασή τους σε κενά μουσουλμανικά χωριά εν όψει της παλιννόστησης των κατοίκων τους, ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(ε), Γενική Διοίκηση Ανατολικής Μακεδονίας προς Κεντρική Υπηρεσία, Δράμα, 25 Σεπτεμβρίου 1919, αρ. πρ. 29870.

24. Βλ. ενδεικτικά, ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Β/46(2), Α. Πάλλης, *υπόμνημα επί του ζητήματος της παλιννοστήσεως των εν Ελλάδι ευρισκομένων προσφύγων*, Κωνσταντινούπολη, 29 Απριλίου 1919· Τογνβее, *Το δυτικό ζήτημα*, σ. 192.

ελληνορθόδοξων από τις εστίες τους και η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα υπό άθλιες συνθήκες γέννησαν στους πρόσφυγες, εκτός από ανείπωτο πόνο, τάσεις ρεβανσισμού που, σε ένα βαθμό, εκδηλώθηκαν εις βάρος των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων. Βασική όμως αιτία εντάσεων ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες ήταν ο ανταγωνισμός για τη μουσουλμανική περιουσία, η οποία για τους πρόσφυγες ήταν πηγή επιβίωσης, καθώς και το γεγονός ότι μέχρι το 1924 μουσουλμάνοι και πρόσφυγες συμβίωναν όχι μόνο στο ίδιο χωριό, αλλά πολλές φορές και στο ίδιο σπίτι. Το 1923 ο γενικός διοικητής Θράκης, περιγράφοντας τις σχέσεις μουσουλμάνων και προσφύγων, ανέφερε χαρακτηριστικά: «Οι πρόσφυγες έβλεπαν στους μουσουλμάνους την αφορμή της δυστυχίας τους, χωρίς να διακρίνουν ευδύνες, ενώ οι μουσουλμάνοι έβλεπαν στους πρόσφυγες την αφορμή της κακοδαιμονίας τους»²⁵.

Το χάος στις Νέες Χώρες μετά τη στρατιωτική ήττα, την πολιτική αλλαγή και την άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων εξαθλιωμένων προσφύγων, δημιούργησε κατάλληλο έδαφος για την εμφάνιση ληστοσυμμοριών, αρκετές από τις οποίες συγκροτούνταν από πρόσφυγες, με τους μουσουλμάνους να είναι ο εύκολος στόχος τους. Έτσι, μέχρι την Ανταλλαγή των Πληθυσμών σημειώθηκαν, κυρίως στην ύπαιδρο χώρα, φόνοι, ληστείες και κάθε είδους πιέσεις εις βάρος των μουσουλμάνων, είτε από οργανωμένες συμμορίες προσφύγων είτε από μεμονωμένους πρόσφυγες, χωρίς όμως να αποκλείεται και η αντιστροφή των ρόλων. Στο Κιλίκις, τον Σεπτέμβριο του 1922, συνέβη το σοβαρότερο επεισόδιο βιαιοπραγιών εις βάρος μουσουλμάνων. Σύμφωνα με τις ελληνικές στρατιωτικές αρχές, Έλληνας αξιωματικός με τη συνδρομή χωροφυλάκων και Καυκάσιων προσφύγων φόνευσε 51 μουσουλμάνους οκτώ χωριών της Υποδιοίκησης Κιλίκις. Η ενέργεια αυτή φαίνεται ότι δεν είχε σχέση με πράξη αντεκδίκησης για όσα έγιναν στη Μικρά Ασία, αλλά σχεδιάστηκε από αξιωματικούς και πολιτικούς παράγοντες της περιοχής που είτε ήθελαν να δημιουργήσουν προβλήματα στην «Επανάσταση του 1922» στα πρώτα βήματά της είτε να εξυπηρετήσουν οικονομικά συμφέροντά τους²⁶. Και στην υπόλοιπη Μακεδονία η δημόσια ασφάλεια είχε διασαλευτεί, στην ύπαιδρο σημειώνονταν ληστείες και φόνοι μουσουλμάνων, δράστες των οποίων ήταν

25. ΙΑΥΕ, Κοινωνία των Εθνών (στο εξής ΚτΕ), 1923, φ. 8/3, Γενική Διοίκηση Θράκης προς Κεντρική Υπηρεσία, Κομοτηνή, 5 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 3545.

26. ΙΑΜ, ΑΓΔΜ, φ. 99, ταγματάρχης Παπαδάκης προς γενικό διοικητή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 17 Οκτωβρίου 1922, αρ. εμπ. πρ. 451.

πρόσφυγες, αλλά και ντόπιοι χριστιανοί ή στρατιώτες που μόλις είχαν απολυθεί. Σύμφωνα με την Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, εκτός από τα γεγονότα στο Κιλκίς, ληστείες και φόνοι μουσουλμάνων έγιναν τον Σεπτέμβριο του 1922 σε περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας, με αποτέλεσμα να σταλούν στρατιωτικές δυνάμεις για να επιβληθεί η τάξη²⁷. Ο γενικός διοικητής Θεσσαλονίκης, με αφορμή τη δολοφονία ενός Αλβανού από πρόσφυγα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, περιέγραφε τη δημόσια ασφάλεια στη Μακεδονία αναφέροντας ότι βρίσκεται σε οικτρή κατάσταση και ότι σημειώθηκαν αρκετά ανάλογα εγκλήματα τόσο στην πόλη, όσο και στην ύπαιθρο χώρα²⁸. Πιο συχνές πάντως από τις αιματηρές ληστείες ήταν οι μικροκλοπές και οι αρπαγές τροφίμων από τα μουσουλμανικά σπίτια και τα μαγαζιά με δράστες απελπισμένους από την ασιτία πρόσφυγες²⁹.

Η ένταση ανάμεσα σε πρόσφυγες και μουσουλμάνους μέχρι την οριστική ανταλλαγή των τελευταίων πυροδοτήθηκε κυρίως από το γεγονός ότι το βάρος της διατροφής και της στέγασης των προσφύγων ανέλαβε, σε μεγάλο βαθμό, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Ελλάδας. Για να καλυφθούν οι ανάγκες των προσφύγων, οι ελληνικές αρχές αποφάσισαν την επίταξη της μισής κινητής και ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων, επέβαλαν αναγκαστικούς εράνους στις μουσουλμανικές κοινότητες, ενώ το μέτρο εκείνο που προκάλεσε τις περισσότερες αντιδράσεις ήταν η σύμπτυξη των μουσουλμάνων στο ένα τέταρτο των οικιών τους, με τα υπόλοιπα τρία τέταρτα να

27. ΙΑΜ, ΑΓΔΜ, φ. 87, Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Θεσσαλονίκη, 20 Οκτωβρίου 1922, «έκθεσις δημοσίας ασφαλείας μηνός Σεπτεμβρίου».

28. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6/7, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 1922, αρ. πρ. 540.

29. Για τέτοιου είδους περιστατικά, βλ. ενδεικτικά Mark Mazower, *Salonica the city of the ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Λονδίνο 2004, σ. 347· ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 7/1, υποδιοικητής Καβάλας προς Νομάρχη Δράμας, Καβάλα, 18 Νοεμβρίου 1922, αρ. πρ. 2860, όπου πληροφορίες για μικροκλοπές εις βάρος μουσουλμάνων· ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11/6, Κεντρική Υπηρεσία προς Γενική Διοίκηση Θράκης, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 34099, όπου αναφορά σε λεηλασία μουσουλμανικών σπιτιών από πρόσφυγες στο Σαρί Σαμπάν (Χρυσούπολη)· Iskender Özsoy, *İki vatan yorgunlari. Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor (Τσακισμένοι δύο πατρίδων. Αυτοί που υπέφεραν από την Ανταλλαγή διηγούνται την ιστορία τους)*, Κωνσταντινούπολη 2007, σ. 51-52, όπου μαρτυρία για καταπίεση μουσουλμάνων της Γέρας από πρόσφυγες.

διατίθενται για τη στέγαση των προσφύγων³⁰. Η συγκατοίκηση κάτω από την ίδια στέγη και η εξάρτηση της επιβίωσης αμοτέρων από τους ίδιους πόρους οδήγησαν μοιραία σε προστριβές που ενίοτε κλιμακώνονταν σε συγκρούσεις. Η Margaret Hasluck³¹, σε επιστολή της προς τη βρετανική πρεσβεία των Αθηνών, περιέγραφε τις δυσκολίες συμβίωσης μουσουλμάνων και προσφύγων στα μουσουλμανικά χωριά της δυτικής Μακεδονίας, ενώ στην περιοχή του Λαγκαδά μουσουλμανικές κοινότητες διαμαρτύρονταν ότι αδυνατούσαν να δρέψουν τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα χωριά τους³². Οι πρόσφυγες, μάλιστα, πολλές φορές εγκαταστάθηκαν με δική τους πρωτοβουλία και χωρίς την επίβλεψη κάποιων αρχών σε μουσουλμανικά σπίτια, με αποτέλεσμα αναπόφευκτες συγκρούσεις. Στη Θεσσαλονίκη, ο Resat Tesal θυμόταν πως πενήντα πρόσφυγες εισέβαλαν και εγκαταστάθηκαν στα δωμάτια του σπιτιού της οικογένειάς του, ενώ στο Ηράκλειο η αστυνομία έδιωξε πρόσφυγες που κατέλαβαν βίαια μουσουλμανικά σπίτια³³. Οι επιτάξεις της

30. ΙΑΜ, ΑΓΔΜ, φ. 99, υποδιοικητής Ενωτίας προς Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Αριδαία, 27 Οκτωβρίου 1922, αρ. πρ. 113, όπου αναφέρεται στον τρόπο εφαρμογής της εμπιστευτικής διαταγής της Γενικής Διοίκησης σχετικά με την επίταξη της περιουσίας των μουσουλμάνων· Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ) Νομού Κοζάνης, αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φ. 1048, Νομαρχία Κοζάνης προς πρόεδρο κοινότητας Ιντίλαβος (Αυγή), Κοζάνη, 12 Οκτωβρίου 1922, όπου απόφαση για υποχρεωτική εισφορά υπέρ των προσφύγων· ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (στο εξής ΑΠΓΠ), φ. 620, Υπουργείο Εξωτερικών προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα, 20 Αυγούστου 1923, αρ. πρ. 7613, όπου συνημμένη εγκύκλιος για την εφαρμογή της Ανταλλαγής. Βλ. επίσης Stephen Ladas, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 425, και γενικά για τις επιτάξεις στις πόλεις Βίκα Γκιζελή, «Επιτάξεις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου: Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 69-87.

31. Σκωτσέζα ανθρωπολόγος και σύζυγος του επίσης ανθρωπολόγου F. W. Hasluck. Εργάστηκε στη Βρετανική Σχολή των Αθηνών και ασχολήθηκε με τη λαϊκή παράδοση των Βαλκανίων, ιδιαίτερα της Αλβανίας και του μακεδονικού χώρου.

32. FO 286/874, πρεσβεία Μ. Βρετανίας προς Foreign Office, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου 1923, αρ. 35, όπου συνημμένη η επιστολή της Hasluck, στο Bejtullah Destani (επιμ.), *Ethnic minorities in the Balkan states 1860-1971*, τόμ. 3, Λονδίνο 2003, σ. 602-611, αρ. 115· ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 7/1, πρεσβεία των Κάτω Χωρών προς Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1922, όπου συνημμένη επιστολή μουσουλμάνων κατοίκων Λαγκαδά.

33. Resat Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a. Bir Ömrün Hikâyesi (Από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Η αφήγηση μιας ζωής)*, Κωνσταντινούπολη 1998, σ. 60-63· *Νέα Εφημερίς* (16 Οκτωβρίου 1922).

κινητής και ακίνητης περιουσίας συνοδεύονταν, όπως συνήθως συνέβαινε σε αυτές τις περιπτώσεις, από αυθαιρεσίες των αρχών, ενώ οι πρόσφυγες ενίοτε χρησιμοποιούσαν βία για να διεκδικήσουν τμήμα της μουσουλμανικής περιουσίας³⁴. Η διατροφή των προσφύγων από τους πόρους των μουσουλμανικών οικογενειών εξάντλησε τους μουσουλμάνους, που αντιμετώπιζαν και αυτοί πλέον την απειλή της πείνας, όπως στην περιοχή των Καϊλαρίων³⁵, ενώ στερήσεις και πείνα αντιμετώπιζαν και όσοι μουσουλμάνοι, πιεζόμενοι από τους πρόσφυγες, εγκατέλειψαν τα σπίτια τους κατευθυνόμενοι στα αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, η Μυτιλήνη, το Ηράκλειο ή το Ρέθυμνο³⁶. Συνέπεια όλων των παραπάνω ήταν η απροθυμία των μουσουλμάνων στην περιθάλψη και εγκατάσταση των προσφύγων στα χωριά τους. Έτσι, οι μουφτήδες Θεσσαλονίκης και Καϊλαρίων υπέβαλαν αίτημα στο Πολιτικό Γραφείο του πρωθυπουργού να απαλλαγούν οι μουσουλμάνοι των περιφερειών τους από τα βάρη της συντήρησης των προσφύγων³⁷. Ο υποδιοικητής Καϊλαρίων, από

34. Ministère Des Affaires Étrangères (στο εξής ΜΑΕ) 11, série Z Europe 1918-1940 Grèce/Gr 88, προξενείο Γαλλίας προς Κεντρική Υπηρεσία, Θεσσαλονίκη, 18 Σεπτεμβρίου 1923, αρ. 71, όπου αναφορά για την κατάσταση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας· ΓΑΚ Νομού Κοζάνης, αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φ. 920, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Νομαρχία Κοζάνης, Θεσσαλονίκη, 20 Ιουνίου 1923, αρ. πρ. 21422, όπου συνημμένο έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας σχετικά με τις επιτάξεις της μουσουλμανικής περιουσίας με την επισήμανση να αποφευχθούν οι αυθαιρεσίες του παρελθόντος· ΙΑΥΕ, ΚτΕ, 1923, φ. 8/3, Νομαρχία Κοζάνης προς Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κοζάνη, 3 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 13383, όπου αναφορά σε φόνο μουσουλμάνου από πρόσφυγες στο χωριό Μεντεσλί (Μοσχούλα).

35. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11/6, Κεντρική Υπηρεσία προς Υπουργείο Προνοίας, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 1923, αρ. πρ. 39302.

36. ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 720, υπόμνημα Μουσουλμανικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης προς Πρόεδρο Ελληνικής Κυβερνήσεως, «περί της δέσεως των Μουσουλμάνων Μακεδονίας», Αθήνα, 24 Οκτωβρίου 1922· ΜΑΕ 11, série Z Europe 1918-1940 Grèce/Gr 88, προξενείο Γαλλίας προς Κεντρική Υπηρεσία, Θεσσαλονίκη, 18 Σεπτεμβρίου 1923, αρ. 71, όπου αναφορά στην κατάσταση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας· ΙΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 17/6, μουφτής Μυτιλήνης προς Κεντρική Υπηρεσία, Μυτιλήνη, 22 Αυγούστου 1923, αρ. 2821· Ladas, *The exchange of minorities*, σ. 424· ΙΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 11/6, Μουσουλμανική Δημογεροντία Ρεθύμνου προς Γενική Διοίκηση Κρήτης, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1923, αρ. πρ. 1094· ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 610, «Υπόμνημα των προκρίτων πολιτών Μουσουλμάνων των χωριών του Νομού Ηρακλείου Κρήτης προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», Ηράκλειο, 12 Μαΐου 1923.

37. ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 620, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού προς Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1923, αρ. πρ. 5810.

την άλλη, πληροφορούσε ότι οι μουσουλμάνοι της περιφέρειάς του δεν είχαν καμιά διάθεση να συμβάλλουν στην περιθάλψη των προσφύγων, ενώ η κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στην περιοχή ήταν επισφαλής εξαιτίας των καθημερινών επεισοδίων ανάμεσα σε μουσουλμάνους και πρόσφυγες, όπως ο ξυλοδαρμός πρόσφυγα αγροφύλακα από μουσουλμάνους του χωριού Σούλποβο (Άρδασσα)³⁸. Ανάλογα επεισόδια, που κατέληξαν σε φόνους προσφύγων, έγιναν στην περιοχή της Ανασέλιτσας (Βόιο Κοζάνης) και στη Νάουσα³⁹. Στο Σαρί Σαμπάν οι προστριβές οδήγησαν σε γενικευμένη σύγκρουση, αφού μουσουλμάνοι, παρακινούμενοι από δύο πρώην βουλευτές τους, επιτέθηκαν και έδιωξαν τους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στα σπίτια τους⁴⁰.

Η ένταση στις σχέσεις προσφύγων και μουσουλμάνων, η οποία συνοδεύεται ενίοτε από περιστατικά βιαιοπραγιών, δεν έλαβε γενικευμένες διαστάσεις, παρά τις εκρηκτικές συνθήκες που επικρατούσαν στις Νέες Χώρες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ οι όποιες τάσεις αντεκδίκησης των προσφύγων δεν μεταφράστηκαν σε διωγμό του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας. Μάλιστα, οργανώσεις προσφύγων διαμαρτύρονταν για τις συκοφαντίες ότι οι πρόσφυγες καταπίεζαν τους μουσουλμάνους⁴¹. Οι βιαιότητες εις βάρος των μουσουλμάνων από πρόσφυγες, ντόπιους και αρχές δεν έλαβαν γενικευμένο χαρακτήρα. Σε αυτό συνέβαλε και η στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Η Ελλάδα, μετά τη στρατιωτική ήττα στη Μικρά Ασία, ήταν

38. ΓΑΚ Νομού Κοζάνης, αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φ. 920, υποδιοικητής Καϊλαρίων προς Νομάρχη Κοζάνης, Καϊλάρια, 10 Ιανουαρίου και 30 Απριλίου 1923.

39. ΙΑΥΕ, ΚΤΕ, 1923, φ. 5/4, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 22.12.1923, αρ. πρ. 42120, όπου συνημμένο τηλεγράφημα προσφύγων Λειψίτης (Νεάπολη)· ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 618, Σύνδεσμος Προσφύγων Ναούσης και Περιφέρειάς προς Πολιτικό Γραφείο Επαναστάσεως, Νάουσα, 1 Αυγούστου 1923, αρ. πρ. 5405.

40. Ισμαήλ Χακί Κομπάκογλου, *Η ζωή μου*, μτφρ. Γ. Αουντίν, Καβάλα 2010, σ. 85-89. Ο πρώην βουλευτής Κομπάκογλου φυλακίστηκε ως υποκινητής των επεισοδίων και εξορίστηκε στην Κρήτη· Ladas, *The exchange of minorities*, σ. 424.

41. ΙΑΥΕ, ΚτΕ, 1923, φ. 5/4, όπου τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας προσφυγικών οργανώσεων δυτικής Μακεδονίας· Σωτήρης Ζερδαλής, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βέροια (1914-1930)*, πτυχιακή εργασία, Φλώρινα 1998, σ. 19-20, όπου μαρτυρία της Θρακιώτισσας Χρυσάνδης Μεταλλίδου: «Οι πρόσφυγες δεν καταδέχτηκαν, αν και τράβηξαν τόσα, να πειράξουν τους Τούρκους που έμεναν εδώ. Ούτε εχθροπραξίες ούτε μίσος, γιατί οι άνθρωποι δεν έφταιγαν σε τίποτε».

σε δεινή διπλωματική, στρατιωτική και οικονομική θέση, με αποτέλεσμα να μην επιθυμεί σε καμία περίπτωση να προκληθεί η αντίδραση της Τουρκίας από ενδεχόμενες βιαιοπραγίες εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας. Η προσπάθεια, για παράδειγμα, της Ελλάδας να περιδιάλπει τους πρόσφυγες θα ήταν ακόμη πιο δύσκολη, αν η Άγκυρα δεν συναινούσε στη μετανάστευση των Ελλήνων μουσουλμάνων στην Τουρκία ή αν επέμενε στο να συμπεριληφθούν στην ανταλλαγή και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης⁴².

Ήταν φυσικό οι εντάσεις με τους πρόσφυγες και τα σκληρά μέτρα των ελληνικών αρχών της περιόδου 1922-1923 να επηρεάσουν τις απόψεις των μουσουλμάνων για τον προσφυγικό πληθυσμό, την ελληνική διοίκηση, αλλά και για το μέτρο της Ανταλλαγής των Πληθυσμών. Το άκουσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής γέμισε με φόβο τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών για πιθανές αντεκδικήσεις. Ο φόβος συνυπήρχε πολλές φορές με το μίσος για τον πρόσφυγα. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός, σημείωνε τον Μάρτιο του 1923 ο γενικός διοικητής Θράκης, «μισεί μετά πάθους τον πρόσφυγα, τόσο τον επίεσε, εξ άλλου οι πρόσφυγες είναι θανάσιμος εχθρός του Μουσουλμάνου διότι εις τούτον διακρίνει την αφορμή της καταστροφής»⁴³. Οι επιτάξεις, οι απελάσεις, το μέτρο της σύμπτυξης και η βίαιη συμπεριφορά των αρχών έκαναν τους μουσουλμάνους να διάκεινται εχθρικά απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Πλέον το μέτρο της Ανταλλαγής δεν ήταν τόσο αποκρουστικό για τους μουσουλμάνους. Η Hasluck και εκπρόσωποι των ελληνικών αρχών τόνιζαν ότι οι μουσουλμάνοι, παρά την αρχική τους δυσφορία, επιδύμουν την εφαρμογή της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, μετά την καταπίεση που υπέστησαν, την εγκατάσταση προσφύγων στα μέχρι πρότινος αμιγώς μουσουλμανικά χωριά τους και την ανάληψη του βάρους της προσφυγικής περιήγαξης⁴⁴.

42. Bruce Clark, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, Λονδίνο 2007, σ. 54-55, 61.

43. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 7/1, Γενική Διοίκηση Θράκης προς Πολιτικό Γραφείο Επανάστασης, Κομοτηνή, 7 Μαρτίου 1923, αρ. πρ. 476.

44. FO 286/874, πρεσβεία Μ. Βρετανίας προς Foreign Office, Αθήνα, 19.1.1923, αρ. 35, όπου συνημμένη η επιστολή της Hasluck, Destani (επιμ.), *Ethnic minorities*, σ. 602-611, αρ. εγγρ. 115· Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1923, παρατίθεται στη διδακτορική διατριβή του Ιάκωβου Μιχαηλίδη, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτι-*

Από την άλλη πλευρά, οι πρόσφυγες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την επιβίωσή τους και λιγότερο να πάρουν εκδίκηση από τους μουσουλμάνους της Ελλάδας για όσα υπέστησαν από τους ομοδησικούς τους στη Μικρά Ασία. Η επιβίωση όμως εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη μουσουλμανική κινητή και ακίνητη περιουσία και, συνεπώς, οποιαδήποτε προσπάθεια περιορισμού των πόρων αυτών ερχόταν αντιμέτωπη με την έντονη αντίδραση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες, για παράδειγμα, διαμαρτύρονταν επειδή οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι δεν επιδίδονταν στην καλλιέργεια των χωραφιών τους, έκοβαν τα καρποφόρα δέντρα και πωλούσαν, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις, την κινητή περιουσία τους, το μισό της οποίας προοριζόταν για τους πρόσφυγες⁴⁵. Τις αντιδράσεις του προσφυγικού κόσμου προκαλούσαν και οι προσπάθειες των μουσουλμάνων μεγαλογαιοκτημόνων να παραμείνουν στην Ελλάδα αποκτώντας ξένη υπηκοότητα ή οι σκέψεις να εξαιρεθούν ομάδες μουσουλμάνων από την Ανταλλαγή⁴⁶. Για τους πρόσφυγες που αγωνιούσαν για την επιβίωσή τους, τα μέτρα των ελληνικών αρχών που στόχο είχαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των μουσουλμάνων και να μετριάσουν τις αντιδράσεις από τις επιτάξεις ήταν ακατανόητα. Οι επιδιώξεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν ήταν άμεσα αντιληπτές, σε αντίθεση με το φάσμα της πείνας. Αδιανόητη λοιπόν ήταν για τους πρόσφυγες η επιστροφή

κή *Θράκη (1912-1930)*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 214-220· Mazower, *Salonica*, σ. 345. Στην αποδοχή του μέτρου της ανταλλαγής συνέβαλε και η κεμαλική προπαγάνδα, βλ. Samim Akgönül, “Les nouveaux Turcs: les muhacirs de 1923 en Turquie”, *Balkanologie*, V/1-2 (2001), σ. 243.

45. *Ηχώ της Μακεδονίας* (22, 29 Απριλίου και 6 Μαΐου 1923), όπου σχετικές πληροφορίες για τον Νομό Κοζάνης.

46. ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11/6, Γενική Διοίκηση Κρήτης προς Κεντρική Υπηρεσία, Χανιά, 30 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 941, όπου αναφορά για εκνευρισμό των προσφύγων από την προσπάθεια μουσουλμάνων μεγαλογαιοκτημόνων να εξαιρεθούν της Ανταλλαγής· Νίκος Ανδριώτης – Τ. Izbek, «... Μηδέ Τούρκοι Τούρκοι μηδέ Έλληνες Έλληνες υπήκοοι είμαστε: Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης 1898-1939. Από την Κρήτη στην Τουρκία», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ/1, Ηράκλειο 2004, σ. 346· ΓΑΚ, Κ.Υ, ΑΠΓΠ, φ. 805, υπουργείο Εξωτερικών προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1926, αρ. πρ. 23279, όπου συνημμένο φυλλάδιο του σωματείου «Ένωσις προσφύγων Χανίων», με τίτλο *Το αστήρικτον των προβαλλόντων ξένας υπηκοότητας μουσουλμάνων Κρήτης*, Χανιά 1926· *Ηχώ της Μακεδονίας* (15 Ιουλίου 1923), όπου στηλιτεύονται απόψεις για εξαίρεση από την Ανταλλαγή των ελληνόφωνων μουσουλμάνων Βαλαάδων: «Τη στιγμή που πεδαίνουν άστεγοι αδελφοί μας αυτές οι σκέψεις είναι εγκληματικές».

όσων επιτάχθηκαν από τους μουσουλμάνους μετά τις 7 Οκτωβρίου 1923, την ημέρα σύγκλησης της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών⁴⁷. Οι στρατιωτικές αρχές της Μακεδονίας θεωρούσαν αδύνατη την επιστροφή των επιταχθέντων στους μουσουλμάνους «άνευ εξεγέρσεως και ταραχών προσφύγων», όπως έγινε στο χωριό Ζουμπάτες (Τρίλοφο Θεσσαλονίκης), όπου οι κάτοικοι δέχθηκαν την επίθεση των προσφύγων του γειτονικού χωριού Αδαλή (Κάτω Σχολάρι)⁴⁸. Ο γενικός διοικητής Θεσσαλονίκης σημείωνε τη δυσφορία των προσφύγων για τη διαταγή απαγόρευσης περαιτέρω επιτάξεων μουσουλμανικών οικιών και νέας σύμπτυξης των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης⁴⁹, ενώ την οργή των προσφύγων και των οργανώσεών τους προκαλούσαν, επίσης, η παρελκυστική τακτική των μουσουλμάνων όσον αφορά την αναχώρησή τους και το γεγονός ότι, σε σχέση με τις δραματικές συνθήκες της εξόδου των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, η μετανάστευση των Ελλήνων μουσουλμάνων γινόταν συστηματικά και οργανωμένα, επιτρέποντάς τους να πάρουν μαζί τους χρήματα και κινητή περιουσία⁵⁰. Η σύγκριση της δικής τους φυγής με την ανταλλαγή των μουσουλμάνων, αλλά και γενικά των σχετικά καλύτερων όρων διαβίωσης των τελευταίων την περίοδο 1922-1924, γέμιζε με θυμό τους πρόσφυγες. Οι γυναικείες προσφυγικές οργανώσεις της Βέροιας, για παράδειγμα, για να επιτευχθεί η επιστροφή

47. ΙΑΥΕ, ΚΤΕ, 1923, φ. 11, υπουργείο Εξωτερικών προς Γ', Δ' και Ε' Σώμα Στρατού, Γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου, Νομάρχες Λάρισας, Άρτας και Τρικάλων, Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 33846, όπου διαταγή για παύση των επιτάξεων και επιστροφή των επιταχθέντων.

48. ΙΑΥΕ, ΚΤΕ, 1923, φ. 8/2, Γ' Σώμα Στρατού προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1923, αρ. πρ. 33846.

49. ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 737, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη, 21 Οκτωβρίου 1923, αρ. 1107.

50. Mazower, *Salonica*, σ. 347-348· Γεωργία Μπακάλη, *Το «Θάρος» και το προσφυγικό ζήτημα στη Δράμα και την περιοχή της (1923-1926)*, διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 16, 19, 112. Επίσης, ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 618, Σύνδεσμος Προσφύγων Ναούσης και Περιφέρειας προς Πολιτικό Γραφείο Επανάστασης, Νάουσα, 1 Αυγούστου 1923, αρ. πρ. 5405, όπου αίτημα για άμεση ανταλλαγή των μουσουλμάνων· *Ηχώ της Μακεδονίας* (12 Αυγούστου 1923). Πρβλ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*. τόμ. Α: *Μαρτυρίες από τις Επαρχίες των Δυτικών Παραλίων της Μικρασίας*, Αθήνα 1980, σ. 41, όπου η Άννα Καραμπέτσου αναφέρει για την ανταλλαγή των Τουρκοκρατικών ότι τους έδωσαν άδεια και πήραν «ως και το μαστραπά τους».

των Ελλήνων που κρατούνταν αιχμάλωτοι στην Τουρκία πρότειναν τη λήψη αντιποίνων εις βάρος του μουσουλμανικού άρρενος πληθυσμού της Ελλάδας⁵¹. Με την οριστική μετανάστευση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να επιβιώσουν και να φτιάξουν από την αρχή τη ζωή τους, εκμεταλλευόμενοι τις μουσουλμανικές ανταλλάξιμες περιουσίες, τις οποίες όμως εποφθαλμιούσαν και οι ντόπιοι χριστιανοί⁵².

Το πεδίο όμως της ιστορίας της περιόδου 1914-1924, όπως και κάθε άλλης περιόδου, δεν είναι μονοδιάστατο, αλλά πολυδύναμο και πολυκεραματισμένο. Οι βιαιότητες, οι συγκρούσεις, οι τάσεις αντεκδίκησης και η συλλογική απόδοση ευθυνών δεν ήταν πάντοτε ο κανόνας που χαρακτήριζε τις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών προσφύγων. Οι δύο πληθυσμιακές ομάδες, σε πείσμα των επιπτώσεων που κληροδότησαν ο εθνικισμός και οι πολεμικές αναμετρήσεις της περιόδου 1912-1922, μπορούσαν σε αρκετές περιπτώσεις να συμβιώνουν αρμονικά⁵³. Βέβαια, τα στοιχεία γι' αυτήν τη διαφορετική εικόνα στις σχέσεις μουσουλμάνων και προσφύγων αντλούνται από προφορικές μαρτυρίες και από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και όχι από τις επίσημες εθνικές ιστορίες Ελλάδας και Τουρκίας, οι οποίες συχνά δαιμονοποιούν το σύνολο των Τούρκων μουσουλμάνων και των Ελλήνων χριστιανών, αδιαφορώντας για τις περιπτώσεις που ξεφεύγουν από αυτήν την προκαθορισμένη ιστορική «αλήθεια».

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου από την άφιξη των Ελλήνων προσφύγων, τον Σεπτέμβριο του 1922, μέχρι την οριστική αναχώρηση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, τον Δεκέμβριο του 1924, εντοπίζονται στις πηγές πληροφορίες που κάνουν λόγο για καλές σχέσεις ανάμεσα στις δύο πληθυ-

51. ΙΑΥΕ, ΚΤΕ, 1923, φ. 5/4, γυναικείος προσφυγικός κόσμος Βεροίας προς Υποδιοικητή Βεροίας, Βέροια 12 Νοεμβρίου 1923.

52. Για τον ανταγωνισμό ντόπιων και προσφύγων όσον αφορά την ανταλλάξιμη περιουσία, βλ. Elisabeth Kontogiorgi, *Population exchange in Greek Macedonia: the rural settlement of refugees*, Νέα Υόρκη 2006, σ. 165-185.

53. Για τις καλές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στη Μικρά Ασία, βλ. Renée Hirschon, "We got on well with the Turks: Christian-Muslim relations in late Ottoman times", στο David Shankland (επιμ.), *Archaeology, Anthropology and Heritage. The work of F.W. Hasluck (1878-1920)*, Κωνσταντινούπολη 2004, τόμ. 2, σ. 325-343 και της ίδιας "Knowledge of diversity: towards a more differentiated set of Greek perception of Turks", *South European Society and Politics*, 11/1 (2006), σ. 61-78.

σμακές ομάδες. Υπογραμμίζοταν, για παράδειγμα, από διάφορες πλευρές το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι μουσουλμάνοι έκαναν ό,τι μπορούσαν για να συμβάλουν στην περίθαλψη των προσφύγων. Στο Ηράκλειο οι μουσουλμάνοι πρόδυμα στέγαζαν τους πρόσφυγες και συγκέντρωναν εράνους, ενώ στην Κοζάνη, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες προσφύγων, οι μουσουλμάνοι βοήθησαν τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή⁵⁴. Καλές χαρακτήριζαν τις σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους γείτονες και συγκατοικούς τους πρόσφυγες της Βέροιας, του Βοΐου και της Δράμας, ενώ στο Πράβι (Ελευθερούπολη) ο εμπορικός σύλλογος ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι περιέθαλψαν και συνεργάστηκαν «αδελφικώς» με τους πρόσφυγες στην καλλιέργεια του καπνού⁵⁵. Ανάλογες ήταν και οι απόψεις των μουσουλμάνων ανταλλαξίμων. Ο Tesal θυμάται ότι η οικογένειά του δεν μπόρεσε να αποτρέψει την εγκατάσταση προσφύγων στο σπίτι τους στη Θεσσαλονίκη, αλλά συμβίωσαν χωρίς προβλήματα μέχρι την αναχώρησή τους, αφού οι πρόσφυγες ήταν τίμιοι άνθρωποι, μιλούσαν τουρκικά και σέβονταν τα έθιμα της μουσουλμανικής οικογένειας⁵⁶. Ο Ναζμί Ονάλ από το χωριό Κοζλού (Καρυχώρι) των Καϊλαριών δεν θυμόταν να υπήρχαν φασαρίες με τους πρόσφυγες, μόνο όσοι ήρθαν από την Προύσα ήταν λίγο ανάποδοι· αλλά και η Χαββά Αϊκάν από το χωριό Κιοσελέρ (Κίσσα) της ίδιας περιοχής περιγράφει πώς η οικογένειά της συνδέθηκε με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο σπίτι τους και πώς οι τελευταίοι κατά την αναχώρηση για την Τουρκία τούς συνόδευσαν, για να τους προστατεύσουν, μέχρι το Σόροβιτς (Αμύνταιο)⁵⁷. Άλλοι

54. *Νέα Εφημερίς* (21 και 29 Σεπτεμβρίου 1922)· Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων*, 26 (2004), σ. 84· Νίκος Λαπαρίδης, *Ο Δήμος Ελλησπόντου (τα Μπουτζάκια του Νομού Κοζάνης)*. Ιστορική αναδρομή. Θεσσαλονίκη 2003, σ. 41, 112, όπου προφορικές μαρτυρίες προσφύγων.

55. Ζερδαλής, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 19-20· Αλέξανδρος Αδαμίδης, *Η Βροντή και το Λευκάδι Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 17· Clark, *Twice a stranger*, σ. 79, 174-176· ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 616, Εμπορικός Σύλλογος Πραβίου προς πρωθυπουργό Γονατά, Πράβι, 13 Ιουλίου 1923, αρ. πρ. 5007 και Μπακάλη, *Το «Θάρρος» και το προσφυγικό ζήτημα*, σ. 31, 100, για ανάλογες πληροφορίες για την περιοχή της Δράμας.

56. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a*, σ. 60-63.

57. Κεμάλ Γαλτσίν, *Μια προίκα αμανάτι. Οι άνθρωποι της ανταλλαγής*, Αθήνα 2000, σ. 262, 292, 310, 341, όπου ανάλογες προφορικές μαρτυρίες μουσουλμάνων της δυτικής Μακεδονίας.

μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι ανακαλούν στη μνήμη τους ότι οι πρόσφυγες, υπόχρεοι από την περιποίηση που έλαβαν, τους έδιναν πληροφορίες για το πού θα εγκατασταθούν ή πού είχαν κρύψει χρήματα⁵⁸. Σημαντικό στοιχείο στην ανάπτυξη καλών σχέσεων ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες ήταν και ο κοινός κώδικας επικοινωνίας, δηλαδή η τουρκική γλώσσα.

Η απόφαση των διαπραγματεύσεων στη Λωζάννη για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών προκάλεσε, αρχικά, στους περισσότερους χριστιανούς και μουσουλμάνους που επρόκειτο να ανταλλαχθούν, την ίδια αντίδραση. Με τη γνωστοποίηση της απόφασης, διοργανώθηκαν στην Ελλάδα συλλαλητήρια προσφύγων, στα οποία συμμετείχαν και μουσουλμάνοι· με αυτά εξέφραζαν την κοινή αντίθεσή τους στο μέτρο της ανταλλαγής⁵⁹. Η κοινή μοίρα του ξεριζωμού έκανε, αυτήν τη φορά, συμμάχους χριστιανούς πρόσφυγες και μουσουλμάνους.

Την ίδια περίοδο στην κεντρική Μικρά Ασία ανάμεσα στους χριστιανικούς πληθυσμούς –οι οποίοι ανταλλάχθηκαν υπό την εποπτεία της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών– και των μουσουλμάνων ανταλλαξιμών που κατέφθαναν από την Ελλάδα διαδραματίζονταν ανάλογες σκηνές με τις παραπάνω. Σε μαρτυρίες χριστιανών προσφύγων από την περιοχή διαπιστώνει κανείς τόσο περιπτώσεις έντασης και συγκρούσεων με τους νεοαφιχθέντες μουσουλμάνους πρόσφυγες, με αφορμή κυρίως τη σύμπτυξη των χριστιανών σε τμήμα των οικιών τους και την επίταξη τμήματος της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους, όσο και περιπτώσεις όπου η σύντομη περίοδος

58. Özsoy, *İki vatan yorgunlari*, σ. 95, 98, 106, όπου μαρτυρίες ανταλλαξιμών από χωριά του Κιλίκις· Tolga Köker – Leyla Keskiner, “Lessons in refugeehood. The experience of forced migrants in Turkey”, στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2003, σ. 197· Sinan Kalayoğlu, *The Greek Muslim Migration: Rethinking the role of security and nationalism within the 1923 compulsory exchange of populations between Greece and Turkey*, Master’s Thesis, Department of International Relations Bilkent University, Άγκυρα 2004, σ. 88, όπου συνεντεύξεις με μουσουλμάνους ανταλλάξιμους.

59. ΓΑΚ, Κ.Υ., ΑΠΓΠ, φ. 596, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς πρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου, Θεσσαλονίκη, 10 Ιανουαρίου 1923, αρ. πρ. 1019, όπου αναφορά στη διοργάνωση συλλαλητηρίων κατά της Ανταλλαγής· Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σ. 23-24.

συγκατοίκησής τους ήταν αρμονική. Ο Αβραάμ Ελβανίδης και ο Ιωάννης Μουσαήλογλου από το Καρατζορέν θυμούνται τα προβλήματα και τις προστριβές με τους μουσουλμάνους πρόσφυγες από τα Καϊλάρια. Αντίθετα, ο Ευγένιος Λαζαρίδης από τη Δίλα και ο Λουκάς Κανάκης από τη Μαλακοπή είχαν εντελώς διαφορετικές εμπειρίες⁶⁰. Αλλά και μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι έχουν τις ίδιες αναμνήσεις. Η Μουγεσσέρ Ερτούντς από τα Ιωάννινα όταν έφτασε στο Πεντίκι δεν θυμάται να υπήρχαν εντάσεις κατά τη διάρκεια της συγκατοίκησης της οικογένειάς της με τους χριστιανούς· αντιθέτως, θυμάται τη μητέρα της που ετοίμαζε κουραμπιέδες για τους Ρωμιούς που εγκατέλειπαν τις εστίες τους⁶¹.

Χριστιανοί και μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι εκτός από την κοινή μοίρα του ξεριζωμού αντιμετώπισαν στις νέες πατρίδες τους ανάλογα προβλήματα και δυσκολίες. Η ανταλλάξιμη περιουσία δεν αποδόθηκε στο σύνολό της στους δικαιούχους πρόσφυγες, αφού λεηλατήθηκε ή καταπατήθηκε και στις δύο πλευρές του Αιγαίου⁶². Επιπλέον, οι σχέσεις των προσφύγων με τους ντόπιους σε Ελλάδα και Τουρκία χαρακτηρίζονταν από εντάσεις και βαθύ χάσμα, εξαιτίας τόσο του ανταγωνισμού τους για την ανταλλάξιμη περιουσία όσο και των κοινωνικών, πολιτιστικών και γλωσσικών διαφορών τους. Το χάσμα με τους ντόπιους οδήγησε σε κοινωνική απομόνωση και περιχαράκωση των προσφυγικών ομάδων σε προσφυγικούς οικισμούς ή γειτονιές. Στα «προσφυγικά» των ελληνικών πόλεων αντιστοιχούν οι “muhacir mahallesi” των τουρκικών αστικών κέντρων. Ιδιαίτερες πάντως αντιδράσεις στους γηγενείς και στους εκπροσώπους της κεντρικής διοίκησης προκαλούσε το γεγονός ότι

60. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, τόμ. Β: *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα 1982, σ. 77-78, 80, 159, 166.

61. Özsoy, *Iki vatan yorgunlari*, σ. 38 και σ. 132, όπου ανάλογη μαρτυρία ανταλλάξιμου από χωριό της Κοζάνης.

62. Ayhan Aktar, “Homogenising the Nation, Turkifying the Economy. The Turkish experience of population exchange reconsidered”, στο Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean*, σ. 86. Για σχετικές μαρτυρίες μουσουλμάνων και χριστιανών προσφύγων, βλ. Γιαλτσίν, *Μια προίκα αμανάτι*, και Özsoy, *Iki vatan yorgunlari*. Για την εγκατάσταση των μουσουλμάνων από την Ελλάδα στην Τουρκία και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν, Kemal Ari, *Büyük mübadele. Türkiye’ye zorunlu göç (1923-1925) (Η μεγάλη ανταλλαγή. Η υποχρεωτική μετανάστευση στην Τουρκία)*, Κωνσταντινούπολη 2000, και Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement. Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, 2006.

πολλοί πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι ή ελληνόφωνοι αντίστοιχα⁶³. Η διαφορετική γλώσσα των χριστιανών και μουσουλμάνων προσφύγων αποτελούσε κοινωνικό στίγμα, έδετε σε αμφισβήτηση την εθνική τους ταυτότητα και απαιτούσε μέτρα για τη γλωσσική και εθνική αφομοίωσή τους. Ακόμη και οι βρισιές που εκτόξευαν οι ντόπιοι προς τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους πρόσφυγες ήταν σχεδόν πανομοιότυπες σε Ελλάδα και Τουρκία. Στο χαρακτηρισμό «τουρκόσπορος» ή «γιαουρτοβαφτισμένος» για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα, στην Τουρκία αντιστοιχούσε το “*yaři gânvur*” (μισός άπιστος) ή το “*gânvur tohumu*” (σπόρος απίστων) για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες⁶⁴.

Η εισαγωγή στις κοινωνίες της Εγγύς Ανατολής της δυτικής αρχής των εθνοτήτων λειτούργησε καταλυτικά στη συμβίωση των σύνοικων στοιχείων. Η ένταση ήταν πολύ πιο έντονη στις σχέσεις ανάμεσα στα δύο κατεξοχήν

63. Για τις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων σε Ελλάδα και Τουρκία, βλ. Aktar, “Homogenising the Nation”, σ. 88· Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 28-29, 46-47· Νίκος Μαραντζίδης, «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: προβλήματα ενσωμάτωσης», στο Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 225-237· Erol Ülker, “Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934)”, *European Journal of Turkish Studies*, 2007, <http://www.ejts.org/document822.html/1.10.2008>· Anastasia Karakasidou, *Fields of wheat hills of blood. Passages to nationhood in Greek Macedonia 1870-1990*, Σικάγο 1997, σ. 152-157· Sophia Koufopoulou, “Muslim Cretans in Turkey. The reformulation of ethnic identity in an Aegean community”, στο Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean*, σ. 209-220· Akgönül, “Les nouveaux Turcs”, σ. 249-255· Clark, *Twice a stranger*, σ. 90· Thede Kahl, “The Islamisation of the Meglen Vlachs (Megleno-Romanians): The village of Nânti (Notia) and the Nântinets in Present-Day Turkey”, *Nationalities Papers*, 34/1(March 2006), σ. 71-90.

64. Clark, *Twice a stranger*, σ. 32· Feryal Tansuğ, “Memory and migration: the Turkish experience of the compulsory population exchange”, *Δελτίο ΚΜΣ*, 17 (2011), σ. 200· Özsoy, *İki vatan yorgunlari*, σ. 118, όπου μουσουλμάνος ανταλλάξιμος θυμάται ότι οι ντόπιοι τούς αποκαλούσαν *gânvur*, *gânvur muhacir* και *Ali Paşa Müslüman*. Επίσης, Müfide Pekin, “Twisted memories of a lost homeland – the Turkish Cretan community of Turkey”, Ramses 2: Euro-Mediterranean research network workshop: Memories in the Mediterranean, between history and politics, Athens, Institute of Neohellenic Research, 2007, http://www.lozanmubadilleri.org.tr/ingilizce/en_mufidepekin_twistedmemories.htm/15.7.2014, σ. 6, όπου αναφέρεται ότι ο χαρακτηρισμός “*gânvur tohumu*” αποδιδόταν στους μπεκτασήδες Τουρκοκρητικούς.

θύματα της έξαρσης του εθνικισμού της περιόδου: τις μειονότητες και τους πρόσφυγες, εφόσον μάλιστα, όπως στην περίπτωση των μουσουλμάνων και των χριστιανών προσφύγων των Νέων Χωρών, η επιβίωσή τους βασιζόταν στη διεκδίκηση των ίδιων πόρων. Ωστόσο, οι δεσμοί ειρηνικής συνύπαρξης που δημιουργήθηκαν με το πέρασμα των αιώνων ανάμεσα στους ετερόδηρσκους πληθυσμούς των Βαλκανίων δεν καταστράφηκαν ολοκληρωτικά. Οι πηγές και η μικροϊστορία της εποχής παρέχουν πληθώρα παραδειγμάτων για την κοινή καθημερινότητα, τις επαγγελματικές και προσωπικές σχέσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, καθώς και φαινόμενα δρασκευτικού συγκρητισμού κυρίως στις κοινωνίες της υπαίθρου. Όλα τα παραπάνω μπορεί να υπερβαίνουν τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο κοινότητες, αλλά δεν την καταργούν, ούτε αναιρούν το γεγονός ότι σε περίπτωση γενικευμένης σύγκρουσης σχεδόν όλοι τείνουν να αναζητούν ασφάλεια εντός της κοινότητάς τους⁶⁵.

Η μελέτη της άλλης πλευράς της Ανταλλαγής των Πληθυσμών και των σχέσεων των μουσουλμάνων με το ελληνικό κράτος και το ντόπιο ή προσφυγικό χριστιανικό στοιχείο αποτελεί σημαντικό κομμάτι της κατανόησης της ιστορίας της περιόδου 1912-1923. Είναι αυτονόητο ότι η μελέτη –με τους όρους που επιτάσσει η επιστήμη της Ιστορίας και όχι η «εργαλειακή» χρήση του παρελθόντος– της παρουσίας των μουσουλμάνων στην Ελλάδα την παραπάνω περίοδο δεν αναιρεί την πολιτική εξόντωσης του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας, ούτε εξισώνει τα όσα συνέβησαν στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Και είναι, επίσης, αυτονόητο ότι ο ανείπωτος πόνος που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή δεν μπορεί να «απαγορεύει» εσαεί τη μελέτη πλευρών της ιστορίας της περιόδου όχι και τόσο αρεστών. Η ανάδειξη, λοιπόν, του ζητήματος της παρουσίας των μουσουλμάνων της Ελλάδας την περίοδο 1912-1923 και η εγγραφή του στη δημόσια ιστορία προκαλεί αντιδράσεις, αφού έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη για τα γεγονότα της περιόδου⁶⁶. Για την επιστήμη της Ιστορίας, όμως, που λειτουργεί με

65. Clark, *Twice a stranger*, σ. 169.

66. Ενδεικτικά για το ζήτημα αυτό, βλ. Έφη Αβδελά, «Η σχολική ιστορία πρόσφορο έδαφος για πολιτική προπαγάνδα. Ιστοριογραφία και δημόσια ιστορία σήμερα: μια δύσκολη σχέση», *Χρόνος*, 12 (Απρίλιος 2014) και Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, σ. 11-20.

κανόνες και μέθοδο, δεν υπάρχουν «άβολες» πλευρές του παρελθόντος που θα πρέπει να τοποθετούνται κάτω από το «χαλί» της συλλογικής ιστορικής μας μνήμης.